

Μακεδονικά

Τόμ. 32, Αρ. 1 (2000)

Έκθεση του νομίατρου Γ. Παπανικολάου για την Χαλκιδική

Ερατώ Ζέλλιου-Μαστροκώστα

doi: [10.12681/makedonika.173](https://doi.org/10.12681/makedonika.173)

Copyright © 2014, ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Ζέλλιου-Μαστροκώστα Ε. (2000). Έκθεση του νομίατρου Γ. Παπανικολάου για την Χαλκιδική. *Μακεδονικά*, 32(1), 293-312. <https://doi.org/10.12681/makedonika.173>

ΕΚΘΕΣΗ ΤΟΥ ΝΟΜΙΑΤΡΟΥ Γ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ 27 σελίδων ἔκθεση τοῦ νομιάτρου Γ. Παπανικολάου βρίσκεται στό *Ἱστορικό Ἀρχεῖο Μακεδονίας, Γ.Δ.Μ.* καί εἶναι χειρόγραφη. Στήν πρώτη σελίδα, κάτω ἀπό τόν τίτλο, ἀναφέρει «μεθ' ἑνός χάρτου τῆς Χαλκιδικῆς». Ὁ χάρτης δέν ὑπάρχει στό Ἀρχεῖο. Στή δεύτερη σελίδα ἀναγράφονται τά 59 χωριά τῆς Χαλκιδικῆς καί τό Ἅγιον Ὄρος. Στήν τρίτη σελίδα ὑπάρχει ἡ ἐγκύκλιος διαταγή τοῦ νομιάτρου Γ. Παπανικολάου, ἡ ὁποία ἀναφέρει τά μέτρα πού πρέπει νά ἐφαρμοστοῦν στήν Χαλκιδική γιά νά βελτιωθεῖ ἡ ὑγειονομική κατάσταση αὐτῆς. Ἀπό τήν πέμπτη σελίδα ἀρχίζει ἡ ἔκθεση, ἡ ὁποία δίνει πληροφορίες κυρίως γιά τήν ὑγειονομική κατάσταση, ἀλλά καί γιά τήν παιδεία, τήν συγκοινωνία, τίς ἀσχολίες τῶν περισσοτέρων κομποπόλεων καί χωριῶν τῆς Χαλκιδικῆς. Δέν ἀναφέρεται στό Ἅγιον Ὄρος καί στό βόρειο τμήμα τῆς χερσονήσου, δηλαδή στά χωριά Ἐπανομή, Ζουμπάτες, Ἀσβεστοχώρι, Χορτιάτη, Ζαγκλιβέρι, Ἀρδαμέρι, Τουρκικό Μαχαλά, Λιαρίγκοψη, Νεοχώρι, Παλαιοχώρι, Ἴσβορο, Ἰερισσό, Γομάτι, Ρεβενίκια, Βαρθάρα, Στανό, Σταυρό, τά ὁποία δέν ἐπισκέφθηκε.

Ἡ ἔκθεση αὐτή ἔχει γραφεῖ στίς ἀρχές τοῦ 1914, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπό τήν ἡμερομηνία πρωτοκόλλου (8-3-1914), δηλαδή ἐνάμισιο περίπου ἔτος μετά τήν ἀπελευθέρωση τῆς Χαλκιδικῆς ἀπό τόν τουρκικό ζυγό (ἐλευθερώθηκε τόν Ὀκτώβριο¹ τοῦ 1912). Ἀπευθύνεται στόν νομάρχη Θεσσαλονίκης, διότι ἡ Χαλκιδική κατά τήν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας ὑπάγονταν διοικητικῶς στό βιλαέτι (γενική διοίκηση) καί στό σαντζάκι (ὑποδιαίρεση τοῦ βιλαετίου, νομός) Θεσσαλονίκης καί τό 1914 ἐξακολουθοῦσε νά ὑπάγεται στήν Θεσσαλονίκη.

Σύμφωνα μέ τήν ἔκθεση ἡ ὑγειονομική κατάσταση στήν Χαλκιδική δέν ἦταν καλή. Καί ἐπόμενο ἦταν νά μήν εἶναι καλή ἀμέσως μετά τό «ἑλληνικό», ὅπως συνήθιζαν οἱ Μακεδόνες νά ὀνομάζουν τήν ἐποχή ἐκεῖνη τήν ἀπελευθέρωσή τους ἀπό τόν τουρκικό ζυγό. Ἐπιπλέον λόγω τῆς διαμορφώσεως τοῦ ἐδάφους ὑπῆρχαν ἔλη στήν περιοχὴ τῶν Βασιλικῶν, στήν Καλαμαριά, στήν Κασσάνδρα καί στήν Σιθωνία, ἐξαιτίας τῶν ὁποίων οἱ κάτοικοι τῶν περιο-

---

1. Βλ. Ἐρ. Ζέλλιου-Μαστοροκόστα, *Χαλκιδική: Ἐπαναστάσεις κατά τήν τουρκοκρατία - Μακεδονικός Ἀγώνας*, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 145-147.

χών αὐτῶν ἔπασχαν ἀπὸ ἐλονοσία. Τὸ δίκτυο ὑδρεύσεως τῶν χωριῶν καὶ τῶν κωμοπόλεων ἦταν στοιχειῶδες ἢ ἀνύπαρκτο. Πολλὰ χωριά ὑδρεύονταν ἀπὸ ἀνοικτὰ φρέατα καὶ τὸ νερὸ δὲν ἦταν καθαρὸ γιὰ διαφόρους λόγους καὶ ἐπειδὴ οἱ κάτοικοι, γεωργοὶ ἢ κτηνοτρόφοι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἔτρεφαν πολλὰ ζῶα, τὰ ὁποῖα πότιζαν ἀπὸ τὰ φρέατα αὐτά. Ἀλλὰ μολυσματικὰ νοσήματα δὲν ἦταν εὐρέως ἐξαπλωμένα οὔτε στό κεντρικὸ οὔτε στό νότιο τμῆμα τῆς χερσονήσου, καὶ στὰ Παζαράκια παρατηροῦνταν μακροβιότητα ἄνω τῶν 100 ἐτῶν. Ἡ φυματίωση ὁμως βρισκόταν σέ ἔξαρση. Οἱ γιατροὶ ἦταν περίπου 10 (Βασιλικά 1, Γαλάτισσα 2², Πολύγυρος 3, Γερακινή 1, Βάλτα 2, Ἁγία Παρασκευή 1, Συκιά 1). Σέ ὅλες τίς κωμοπόλεις καὶ τὰ χωριά λειτουργοῦσαν ἓνα ἢ περισσότερα σχολεῖα, ἀπόδειξη τῆς φιλοπαιδείας τῶν Χαλκιδικιωτῶν, ἀλλὰ τὰ περισσότερα διδασκῆρια ἦταν ἀκατάλληλα. Ἡ συγκοινωνία ἦταν ἄθλια.

Γενικῶς ἡ εἰκόνα πού παρουσίαζε ἡ Χαλκιδικὴ ἀμέσως μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσή της ἀπὸ τὸν τουρκικὸ ζυγὸ δὲν διαφέρει ἀπὸ τίς ἄλλες μὴ ἀστικές περιοχές τῆς Ἑλλάδος, ἀφοῦ καὶ σέ ἀπόσταση μόλις 7 χιλιομέτρα ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, στὴν Γεωργικὴ Σχολή, ὑπῆρχαν ἔλη πολλῶν χιλιομέτρων. Γι' αὐτὸ οἱ πληροφορίες τῆς ἐκθέσεως παρουσιάζουν ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον.

---

2. Στὴν ἐκθεση ἡ λέξη πού ἀναφέρεται στὸν ἀριθμὸ τῶν ἱατρῶν τῆς Γαλάτισσας εἶναι δυσανάγνωστη.

ΕΚΘΕΣΙΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ ΝΟΜΟΪΑΤΡΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΤΗΣ ΑΝΑ ΤΗΝ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΝ ΠΕΡΙΟΔΕΙΑΣ ΑΥΤΟΥ
(ΜΕΘ' ΕΝΟΣ ΧΑΡΤΟΥ ΤΗΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ)³

1. Βασιλικά	21. Τσαπράνι	41. Περιστερά
2. Γαλάτισσα	22. Ἁγ. Παρασκευή	42. Ἐπιανομή
3. Βάβδος	23. Καψόχωρα	43. Ζουμπιάτες ⁴
4. Ρεσιτνία	24. Παλιούρι	44. Ἄσβεστοχώριον
5. Πολύγυρος	25. Συκιά	45. Χορτιάτης
6. Καλύβια Πολυγύρου	26. Παρθενών	46. Ζαγκλιβέριον
7. Μυριόφυτον	27. Νικήτη	47. .... ⁵
8. Ἁγ. Μάμμας	28. Ἁγ. Νικόλαος	48. Ἄρδαμέριον
9. Πορταριά	29. Ὁρμύλια	49. Τουρκικός μαχαλάς
10. Καρκάρα	30. Βραστά	50. Λιαρίγκοβη ⁶
11. Βρωμόσυρα	31. Λούκοβη	51. Νεοχώριον
12. Γερακινή	32. Τουπλίγια	52. Παλιοχώριον
13. Βάλτα	33. Σιποτνίκια	53. Ἴσβορος ⁷
14. Ἁθτος	34. Παλιόχωρα	54. Ἴερισσός
15. Φούρκα	35. Γκρίμμα	55. Γομάτιον
16. Καλάνδρα	36. Δερέ μαχαλάς	56. Ρεβενίκια ⁸
17. Χανιώτη	37. Σανά	57. Βαρβάρα
18. Παζαράκια	38. Δουμπιά	58. Στανός
19. Πολύχρονον	39. Ραβνά	59. Σταυρός
20. Κασσανδρινόν	40. Λειβάδι	60. Ἁγιον Ὄρος

3. Ἱστορικό Ἄρχειο Μακεδονίας, Γ.Δ.Μ.

4. Τρίλοφος.

5. Λέξη δυσανάγνωστη.

6. Ἄρναϊα.

7. Στρατονίκη.

8. Μ. Παναγία.

ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΥΓΙΕΙΝΟΜΙΚΟΝ

Ἐν Θεσσαλονίκῃ τῇ ... 1914
Ἐπὶ τῆς ἐκθέσεώς μου περὶ
τῆς Νοματικῆς περιουσίας
μου ἀνά τὴν Χαλκιδικὴν

Γενικά μέτρα

Ἐγένετο ἐγκύκλιος διαταγὴ
πρὸς αὐστηράν ἐφαρμογὴν
τῆς ἀστυνομ. διαταγῆς περὶ
καθαριότητος ρύθρων κ.λ.π.
ὡς καὶ περὶ καλύψεως τῶν
ἀνοικτῶν φρεάτων.

Α'. Νά ἐφαρμοσθῇ αὐστηρῶς ἡ ὑγειονομικὴ
διάταξις περὶ καθαριότητος, βόθρων, ὀχετῶν
κ.τ.λ., εἰς ἀπάσας τὰς κομποπόλεις καὶ τὰ χω-
ρία τῆς Χαλκιδικῆς.

Β'. Νά ληφθῇ τάχιστα πρόνοια περὶ καλύψεως
τῶν ἀνοικτῶν φρεάτων, ἐξ ὧν ὑδρεύονται τὰ
διάφορα χωρία τῆς Χαλκιδικῆς καὶ περὶ ἐφο-
διασμοῦ αὐτῶν δι' ἀντλιῶν.

Γ'. Νά ληφθῇ πρόνοια περὶ ἀποξηράνσεως τῶν
ἐλῶν τῆς Χαλκιδικῆς, ἰδίᾳ δὲ τῶν τῆς Καρπο-
χώρας (Κασσάνδρας), ἧτις ἀπειλεῖται διὰ τε-
λείας καταστροφῆς, ἐάν ἐξακολουθήσῃ διατε-
λοῦσα αὕτη ὑπὸ τὰς αὐτὰς χειρίστας ὑγιεινάς
συνθήκας.

.....
.....

Ε'. Νά συσταθῇ ἀρμοδίως εἰς τὰς διαφόρους
τῆς Χαλκιδικῆς ἀρχὰς νά μὴ ἐπιτρέπουσιν εἰς
τοὺς κατοίκους τῶν κομποπόλεων ἰδίως νά ἐπι-
σκευάζωσιν ἢ νά κτίζωσι τὰς ἑαυτῶν οἰκίας κα-
ταλαμβάνοντες χώρον τῶν δημοσίων ὁδῶν ὡς
γίνεται σήμερον, καθόσον αἱ ὁδοὶ στεναὶ καὶ
σκολιαὶ νῦν οὖσαι, γίνονται οὕτω στενότεραι
καὶ σκολιώτεραι, αἱ οἰκίαι πυκνότεραι, πρᾶγμα
ἐπιβλαβές εἰς τὴν δημοσίαν ὑγίαν.

Γ. Παπανικολάου

ΝΟΜΑΡΧΙΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ἄριθ. πρωτ. 1986

Ἐλήφθη τῆ 8/3/1914

Ἐκθεσις

Γεωργίου Παπανικολάου

Νομοῦατροῦ Θεσσαλονίκης

περί

τῆς ὑπό ὕγειονομικήν ἔποψιν

καταστάσεως

τῶν κωμοπόλεων καί χωριῶν

τῆς Χαλκιδικῆς

Πρός

τήν Νομαρχίαν Θεσσαλονίκης

Κύριε Νομάρχα,

Λαμβάνω τήν τιμὴν, ὅπως ὑποβάλω ὑμῖν τήν κατωτέρω ἔκθεσιν περὶ τῶν πεπραγμένων ὑπ' ἐμοῦ κατὰ τήν ἀνά τήν Χαλκιδικήν νομοῦατρικήν περιοδείαν μου, ἣν ἐπεχείρησα κατόπιν τῆς δοθείσης μοι διαταγῆς διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν 551 καί ἡμερομηνίαν 23ην Ἰανουαρίου ἐ.ἔ. ἐγγράφου ὑμῶν.

Ἀνατολικῶς τῆς πόλεως Θεσσαλονίκης, καί περὶ τό 7ον χιλιόμετρον, κείται ἡ παλαιὰ Γεωργική Σχολή, νοτιῶς καί ἀνατολικῶς τῆς ὁποίας συναντῶνται ἔλη πολλῶν τετραγωνικῶν χιλιομέτρων ἐκτάσεως, ἅτινα ἐπεκτείνονται καί μέχρι τῶν θερμοπηγῶν «Σέδες» τῶν κειμένων 8 χιλιομέτρα ἐκεῖθεν. Ἡ γειτνίασις τῶν ἐλῶν τούτων πρὸς τήν παλαιάν Γεωργικήν Σχολήν, καί ἡ ἔνεκα ταύτης προσβολή ἐν μεγάλῃ κλίμακί τῶν τε μαθητῶν καί τοῦ προσωπικοῦ τῆς Σχολῆς ὑπό τῆς ἐλομιάσεως, ἠνάγκασε τήν Τουρκικήν Κυβέρνησιν νά ἀνεγείρῃ ἕτερον διὰ τήν Γεωργικήν Σχολήν κτήριον εἰς θέσιν ὑψηλοτέραν καί ὕγεινοτέραν, μακράν τῶν ἐλῶν τούτων καί δυτικώτερον τοῦ παλαιοῦ κτηρίου. Τά ἀνωτέρω ἀναφερόμενα ἔλη ἀποτελοῦν κίνδυνον καί διὰ πάντας τοὺς ἀγωγιάτας καί ταξιδιώτας τοὺς ἐκ Χαλκιδικῆς εἰς Θεσσαλονίκην ἐρχομένους, ὧν οἱ πλεῖστοι συνηθίζουσι νά κοιμῶνται κατὰ τὰς νύκτας ἐν ὑπαίθρῳ κατὰ τήν θερινήν ἐποχὴν τοῦ ἔτους, εἰς τήν θέσιν ἀκριβῶς ταύτην, ἀμέσως κάτωθεν τῶν θερμοπηγῶν. Ἐπίσης τὰ ἔλη ταῦτα ἀποτελοῦν σοβαρὸν κίνδυνον καί διὰ τοὺς ἐν ταῖς ῥηθείσαις θερμοπηγαῖς κατὰ τό θέρος λουομένους, οἵτινες συχνάκις προσβάλλονται ὑπό ἐλωδῶν πυρετῶν, ὡς ἠδυνήθημεν καί ἡμεῖς αὐτοὶ νά διαπιστώσωμεν πλειστάκις μὲν καί πρότερον, καί ἐσχάτως δέ, ὅποτε τό παρελθόν θέρος μετέβημεν ἐκεῖ κατ' ἐντολήν

3

Αρ. Πρωτ. 1986
8/51 381

Πρὸς
τὴν Νομαρχίαν Δυνασουίνης

Ἐπιθετικὴ

Γεωργιὸς Παπατικολάου
Νομοτάρχου Δυνασουίνης
ἐπὶ
τῆς, ἐνὸς Ἀγρονομικῆς ἑνώσεως,
καταγωγῆς
τῆς Χερσονήσου καὶ χωρίου
τῆς Χερσονήσου

Κύριε Νομάρχα

Παρακαλοῦμαι τὴν ἐπιθετικὴν ἐπιταγήν ὑ-
μῶν τὴν περικείμενην ἵδμεν ἐπὶ τῆς νεωραγῆς.
τῶν ἐν ἑμῶν κείναι τῆς ἐπὶ τῆς Χερσονήσου
παραγωγῆς καὶ παραγωγῆς μου, ἐν ἐπιταγῆσει
καὶ ἐπὶ τῆς ἐπιταγῆς μου διακενῆς ἐπὶ τῆς ἐπὶ
ἀριθμοῦ 551 καὶ ἀπονομῆς 23^α Ἰανουαρίου
ε.ἴ. ἡμετέρας ἡμῶν.

Ἀναλογικῶς τῆς ἑνώσεως Δυνασουίνης, καὶ ἐν
ἑμῶν τῆς Χερσονήσου, κείναι ἡ νεωραγὴ Γεωργικῆς
ἐνώσεως, ἐπὶ τῆς καὶ ἀπονομῆς τῆς ἐπιταγῆς
ἐπὶ ἔχει νεωραγὴν παραγωγῆς καὶ παραγωγῆς
ἐπιταγῆς ἐπιταγῆς καὶ κείναι τῆς Δυνασουίνης
«ἐπιταγῆς», τῆς ἐπιταγῆς 8 χερσονήσου ἐπιταγῆς.
Ἡ γεωργικὴ τῆς ἐπιταγῆς καὶ τῆς νεωραγῆς
Γεωργικῆς ἐνώσεως, καὶ ἐπὶ τῆς ἐπιταγῆς, ἐπιταγῆς
ἐπὶ γεωργικῆς ἐπιταγῆς τῆς ἐπιταγῆς καὶ τῆς ἐπιταγῆς
ἐπιταγῆς τῆς ἐπιταγῆς καὶ τῆς ἐπιταγῆς, ἐπιταγῆς
ἐπὶ τῆς ἐπιταγῆς ἐπιταγῆς καὶ ἐπιταγῆς ἐπιταγῆς.
ἐπιταγῆς τῆς ἐπιταγῆς ἐπιταγῆς καὶ ἐπιταγῆς ἐπιταγῆς.
ἐπιταγῆς τῆς ἐπιταγῆς ἐπιταγῆς καὶ ἐπιταγῆς ἐπιταγῆς.
ἐπιταγῆς τῆς ἐπιταγῆς ἐπιταγῆς καὶ ἐπιταγῆς ἐπιταγῆς.
ἐπιταγῆς τῆς ἐπιταγῆς ἐπιταγῆς καὶ ἐπιταγῆς ἐπιταγῆς.

Εἶκ. 1. Χειρόγραφη σελίδα τῆς ἐπιταγῆς τοῦ Γ. Παπατικολάου.

τῆς ὑγειονομικῆς ὑπηρεσίας πρός ἐξέτασιν τῶν ὑγιεινῶν συνθηκῶν, ὕφ' ὧν διετέλουν τότε οἱ λουόμενοι εἰς τάς θερμοπηγάς ταύτας.

Ἀνατολικῶς τῶν θερμοπηγῶν τούτων, καί περί τό 21ον χιλιόμετρον ἐντεῦθεν, κείνται τά Β α σ ι λ ι κ á. Ἡ κομόπολις αὕτη, ἀριθμοῦσα περί τάς 450 οἰκίας, κείται ἐν τῇ πεδιάδι τοῦ Ἀνθεμοῦντος ποταμοῦ ... Τό πλύσιμον τῶν φορεμάτων γίνεται ἐν μέρει εἰς τόν διά τῆς κομοπόλεως διερχόμενον ῥηθέντα ποταμόν Ἀνθεμοῦντα, ὅστις σήμερον εἶναι μὲν χεῖμαρρος, πλημμυρῶν ὁμως συχνάκις, καταλαμβάνει ἀρκετήν ἔκτασιν, τά δέ ὕδατα αὐτοῦ, ἔνεκα τῆς ἀνωμαλίας τοῦ ἐδάφους, πολλαχοῦ παραμένουσι στάσιμα καί λιμνάζοντα. Ἐπικρατεῖ συνήθεια παρά τοῖς κατοίκοις τῆς κομοπόλεως ταύτης νά ἀπολύουσιν ἐλεύθερα τά ζῶα αὐτῶν, καί ἰδίως τοὺς βόας των, κατά τάς μὴ ἐργασίμους ἡμέρας καί ὥρας, ἐντός τῆς κομοπόλεως, καί ἰδίᾳ ἐντός τοῦ εὐρέως χώρου τοῦ ῥηθέντος χεμάρρου ... Εἰς τάς πλείστας τῶν οἰκιῶν ὑπάρχον φρέατα ἀβαθῆ, 1-5 μέτρων βάθους, τό δέ ἐξ αὐτῶν ὕδωρ χρησιμοποιοῦσιν οἱ κάτοικοι πρός πλύσιν τῶν φορεμάτων καί πρός διαφόρους ἄλλας οἰκιακάς χρήσεις. Τό πλύσιμον τοῦτο τῶν φορεμάτων γίνεται ἐντός τῶν αὐλῶν τῶν οἰκιῶν ... Ὑδωρ πόσιμον ὑπάρχει ἐν τῇ κομοπόλει ταύτῃ ἀφθονον ἀρτεσιανόν. Ὑπάρχουν ὁμως καί δύο πηγαί, ἐξ ὧν ὑδρεύονται δύο τῆς κομοπόλεως συνοικίαι, τῶν ὁποίων πηγῶν οἱ πῆλινοι ὑδραγωγοὶ σωλῆνες διέρχονται διά τῶν ἀκαθάρτων ὁδῶν καί αὐλογῶρων τῶν οἰκιῶν. Τό κτήριον ὄπερ χρησιμεύει νῦν ὡς Ἀστική Σχολή εἶναι ἀνεπαρκέστατον καί ἀκαταλληλότατον στεγάζον 230 μαθητάς καί μαθητρίας· τό Νηπιαγωγεῖον ἐπίσης ἀκαταλληλότατον στεγάζον 70 νήπια ...

Βορειοδυτικῶς τῆς κομοπόλεως, κατά τήν θέσιν ἔνθα εὐρίσκονται οἱ λαχανοκήποι, συναντῶνται ἀρκετῶν διαστάσεων ἔλη ὀφειλόμενα τό μὲν εἰς τήν ἀφθονον τῶν λαχανοκήπων τούτων ἄρδουσιν, τό δέ εἰς τόν καί ἀνωτέρω ἀναφερόμενον χεῖμαρρον, οὕτινος πολλοὶ κλάδοι διασχίζουσι τό μέρος ἐκεῖνο. Ἐκ τῆς γειτνιασεως τῶν χεμμαζόντων τούτων ὑδάτων ἐξηγοῦνται καί οἱ κατά τήν θερινήν ἐποχὴν παρατηρούμενοι ἐν τῇ κομοπόλει ταύτῃ ἐλώδεις πυρετοὶ. Καί ἡ φυματίωσις δέ κατά τάς ληφθείσας παρά τοῦ ἱατροῦ τῆς κομοπόλεως πληροφορίας, εἶναι κάπως διαδεδομένη ἐνταῦθα καί τοῦτο ὀφείλεται εἰς τήν ἀκαθαροσίαν, τήν μοιρολατρίαν καί τήν ἔνεκα ταύτης μὴ λῆψιν παρά τῶν κατοίκων τῶν ἀναγκαίων προφυλακτικῶν μέτρων. Ἐν τῇ κομοπόλει ταύτῃ ὑπάρχει εἰς ἱατρός· φαρμακοποιός ἐπιστήμων οὐδεὶς.

Ἀνατολικῶς τῶν Βασιλικῶν καί εἰς τρίωρον ἀπό αὐτῶν ἀπόστασιν κείνται ἡ Γ α λ á τ ι σ τ α. Αὕτη εἶναι μία τῶν μεγαλυτέρων τῆς Χαλκιδικῆς κομοπόλεων, μεγαλυτέρα ἴσως κατά τόν πληθυσμόν καί αὐτοῦ τοῦ Πολυγύρου. Ἐκτισημένη ὁμως εἰς τάς κλυτεῖς καί πρόποδας βουνοῦ ξηροῦ καί πετρώδους, μέ συμπεπικνωμένας τάς 600 περίπου αὐτῆς οἰκίας, ἄνευ οὐδεμιᾶς ὀρυμοτομίας, μέ νερά ἀφθονα καί διαρκῶς ῥέοντα ἀπό τάς πολυπληθεῖς ἐντός αὐτῆς

βρύσεις, καί συναζόμενα πολλαχού τῆς κομποπόλεως καί τās σκολιάς καί καταστραμιμένες ὁδοὺς αὐτῆς καί τās μικρὰς καί ἀπεριποιήτους πλατείας, παρουσιάζει ἡ Γαλατίστια ὄψιν χωρίου μικροῦ, καί δυσκόλως ἀεριζομένου. Τό σάρωμα καί καθάρισμα τῶν ὁδῶν οὐδόλως γίνεται, μὴ ὑπάρχοντος ἐνταῦθα Δημαρχείου. Ἡ πλῆσις τῶν φορεμάτων γίνεται ἐντός τῆς κομποπόλεως εἰς τās δεξαμενάς τῶν βρύσεων. Τό κτήριον τῆς Ἀστικῆς Σχολῆς παμπάλαιον καί ἐτοιμόροπον, στεγάζον δέ περὶ τοὺς 250 μαθητὰς καί μαθητριάς. Νηπιαγωγεῖον ἐπίσης ἀκατάλληλον μέγαλον περὶ τὰ 120 νήπια. Ἐλώδεις πυρετοὶ σπανίζον ἐνταῦθα, ὡς ἐκ τῆς φύσεως τοῦ ἐδάφους καί τῆς θέσεως τῆς κομποπόλεως. Ἐν Γαλατίστῃ ἐξασκοῦσι τό ἐπάγγελμά των...⁹ ἰατροὶ φαρμακοποιοὺς οὐδεῖς.

Πέραν τῆς Γαλατίστης, ἀνατολικῶς, καί εἰς δίωρον ἀπ' αὐτῆς ἀπόστασιν, ἐπὶ ὑψηλοῦ καί καταφύτου βουνοῦ, κεῖται ὁ Βάβδος. Οὗτος ἔχει 300 περίπου οἰκίας, ὁδοὺς στενάς, σκολιάς, ἀκαθάρτους καί οὐδόλως ἐπεστρωμένας ... Ὑδατα πόσιμα ὑπάρχουν ἐνταῦθα πηγαῖα, ἀλλ' οὐχὶ καί ἐπαρκῆ· τὰ ὑπάρχοντα δέ διοχετεύονται διὰ πηλίνων ὑδραγωγῶν σωλῆνων ... Κτήρια Ἀστικῆς Σχολῆς καί Νηπιαγωγείου, μὲ 200 περίπου μαθητὰς καί μαθητριάς, ἀμφοτέρω ἐπαρκῆ μὲν, ἀλλ' οὐχὶ καί ἐν καλῇ καταστάσει διατηρούμενα. Ἰατρός δὲν ὑπάρχει ἐνταῦθα.

Βορειότερον τοῦ Βάβδου καί εἰς τριῶρον ἀπὸ αὐτόν ἀπόστασιν ἐπὶ καταφύτου καί καλῶς καλλιεργημένου λεκανοπεδίου κεῖνται τὰ Ρεσιτνικικιά¹⁰, χωρίον ἀριθμοῦν περὶ τās 130 οἰκίας ... Αἱ ὁδοὶ εἶναι κάπως εὐρεῖαι καί ὀπωσδήποτε καθαράι. Ὑδωρ ὑπάρχει ἐπαρκές, πηγαῖον, διοχετεύομενον διὰ πηλίνων σωλῆνων μὴ διερχομένων διὰ τοῦ χωρίου. Κτήρια Σχολῆς καί Νηπιαγωγείου ἐπαρκῆ καί κατάλληλα στεγάζοντα περὶ τοὺς 90 μαθητὰς καί μαθητριάς. Ἰατρός καί ἐνταῦθα δὲν ὑπάρχει.

Εἰς ἀπόστασιν 1/2 ὥρας ἀπὸ τῶν Ρεσιτνικίων καί ἀνατολικῶς αὐτῶν κεῖται τό μικρὸν χωρίον Κγαγίτζικί¹¹, μὲ 50 οἰκίας ... Κτήριον Σχολῆς παλαιὸν καί ἀπεριποίητον μὲ 40 περίπου μαθητὰς καί μαθητριάς.

Μετὰ τό Καγιατζίκι, εἰς ἀπόστασιν μιᾶς ἀπ' αὐτοῦ ὥρας, κεῖται ὁ Πολύγυρος, ἡ πρωτεύουσα τῆς Χαλκιδικῆς. Ἐκτιομένη ἢ κομποπολις αὐτῇ ἐντός λεκανοπεδίου εὐρυτάτου καί ἀμφιθεατρικῶς ἐκ δύο λοφίσκων ὑπερκείμενον αὐτοῦ, ἀριθμεῖ περὶ τās 500 οἰκίας. Ἐχει ὁδοὺς εὐρείας ὀπωσδήποτε καί σχετικῶς καθαράς, τοῦ ἐνταῦθα ὑφισταμένου Δημαρχείου φροντίζοντος διὰ τό σάρωμα καί τὴν καθαριότητα αὐτῶν, ἅτινα ὁμως γίνονται ἀτελῶς ἕνεκα ἐλλείψεως ἐπαρκῶν πόρων ... Ὑδατα πηγαῖα ὑπάρχουν ἀφθονα.

9. Λέξη δυσανάγνωστη.

10. Ἅγιος Πρόδρομος. Βλ. Ἐρατώ Ζέλλιου-Μαστοροκόστα, Ἡ παιδεία κατὰ τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 87.

11. Παλαιόκαστρο.

Ἐνταῦθα παρατηρεῖται μία μεγάλη ἔλλειψις, ἡ ἔλλειψις σφαγείων, τῶν κρο-
 πολῶν σφαζόντων τά ζῶα ἐντός τῶν ἰδίων οἰκιῶν. Μετά τοῦ κ. Δημάρχου
 καί τοῦ κ. Διευθυντοῦ τῆς Ἀστυνομίας ἐξελέξαμεν κατάλληλον μέρος, ἔξω-
 θεν τῆς κωμοπόλεως, ἐν ᾧ ὑπάρχει ἄφθονον ὕδωρ, πρὸς ἀνεγερσιν καταλλή-
 λου παραπήγματος, χρησιμοποιεησομένου πρὸς τόν σκοπόν τοῦτον. Σχολή
 καινουργῆς καί ἐπαρκῆς, στεγάζουσα 400 περίπου μαθητάς καί μαθητριάς.
 Ἰατροί ὑπάρχουν ἐνταῦθα τρεῖς· φαρμακοποιός οὐδεὶς.

Πρὸς νότον τοῦ Πολυγύρου, εἰς τρίωρον ἀπ' αὐτοῦ ἀπόστασιν, καί εἰς
 τόν βυθόν τοῦ Τορωναίου κόλπου ὑπάρχουν τρεῖς συνοικισμοὶ κατοίκων Πο-
 λυγύρου, ὑπὸ τὴν γενικὴν ὀνομασίαν Κ α λ ὕ β ι α¹² Π ο λ υ γ ὕ ρ ο υ, κατοικου-
 μενα ὑπὸ γεωργῶν. Ὁ κυριώτερος συνοικισμός εἶναι ὁ τῶν Καναπνικίων
 λεγόμενος, ½ ὥραν τῆς θαλάσσης ἀπέχων, ὅστις ἀριθμεῖ περὶ τὰς 40 οἰκίας,
 ὧν οἱ κάτοικοι ὑδρεύονται ἐκ φρέατος ἀνοικτοῦ. Μεταξὺ τοῦ συνοικισμοῦ
 τούτου καί τῆς θαλάσσης ὑπάρχει ἔλος παραθαλάσσιον μικτόν, 5 περίπου
 τετραγωνικῶν χιλιομέτρων ἐκτάσεως, ἐξ οὗ καί οἱ παρατηρούμενοι τό θέρους
 ἐλώδεις ἐνταῦθα πυρετοί. Τό Σχολεῖον τοῦ συνοικισμοῦ τούτου, περιλαμβά-
 νον περὶ τοὺς 25 μαθητάς καί μαθητριάς, εἶναι ἰσόγειον καί ὅλως ἀκατά-
 ληλον, ὅπερ καί ἐγκατελείφθη ἐσχάτως, ἐνοικιασθέντος πρὸς τόν σκοπόν τοῦ-
 τον ἐνός δωματίου εἰς τόν δευτέρον ὄροφον μιᾶς τῶν καλυβῶν τούτων. Ση-
 μειωτέον ὅτι πολλαὶ καλύβαι εὐπορούντων γεωργῶν ἐνταῦθα εἶναι διώροφοι,
 ἐν ἀντιθέσει πρὸς ὅλας τὰς ἄλλας καλύβας ἄλλων μικρῶν χωριῶν καί τσι-
 φλικίων τῆς Χαλκιδικῆς, αἱ ὅποια εἶναι ἰσόγειοι, ἄνευ πατώματος καί πα-
 ραθύρων, ἐπικοινωνοῦσαι πολλάκις μετά τοῦ ἐν τῇ αὐτῇ καλύβῃ εὐρίσκο-
 μένου σταύλου.

Βορείως τῶν Καναπνικίων, εἰς ἀπόστασιν ½ ὥρας ἀπ' αὐτῶν, εὐρίσκε-
 ται ὁ δευτέρος συνοικισμὸς τῶν Πολυγυρινῶν Καλυβῶν Τ σ ι γ κ ρ ῖ κ α κα-
 λούμενος, ὅστις ἀριθμεῖ 8 καλύβας. Ἐνταῦθα ὑπάρχει φρεάτιον ὕδωρ ἀνε-
 παρκές καί ἀκάθαρτον, καί ὡς ἐκ τούτου οἱ Καλυβιώται κατεσκεύασαν ἐπὶ
 τοῦ ἐδάφους μεγάλων διαστάσεων λεκάνην διὰ τό πότισμα τῶν ζῶων των,
 ἥτις πληροῦται ἐκάστοτε δι' ὑετίου ὕδατος ὅπερ παραμένον ἐκεῖ διαρκῶς
 στάσιμον καί λιμνάζον συντελεῖ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἐλώδους μολύσματος
 ἐξ οὗ ὑποφέρουσιν οἱ ἐκεῖ οἰκογενειακῶς διαμένοντες ἀγρόται. Ὁ τρίτος
 συνοικισμὸς, ὁ Π ο τ ι λ δ ᾶ ς, βορείως τοῦ ἀνωτέρω κείμενος καί ἀπέχων ἀπ'
 αὐτοῦ μίαν περίπου ὥραν, περιλαμβάνει περὶ τὰς 15 καλύβας. Καί ἐνταῦθα
 ὑπάρχει φρέαρ ἀνοικτόν, ἐξ οὗ ὑδρεύονται οἱ κάτοικοι.

Ἀνατολικῶς τῶν Καλυβῶν τούτων τοῦ Πολυγύρου, καί εἰς ἀπόστασιν
 ὥρας ἀπ' αὐτῶν, ὑπάρχει ἕτερος συνοικισμὸς Πολυγυρινῶν, ὑπὸ τό ὄνομα
 Γ ε ρ α κ ι ν ῆ, κατοικούντων εἰς 40 περίπου καλύβας. Ἐνταῦθα εὐρίσκονται

12. Στὴν περιοχὴ αὐτὴ σήμερα ὑπάρχει τό χωριὸ Καλύβες.

καί τὰ ὁμώνυμα μεταλλεῖα μαγνησίτου. Ἡ ὑγιεινή κατάσταση τῶν ἐργατῶν τῶν ἐργαζομένων εἰς τὰ μεταλλεῖα ταῦτα εἶναι καλή. Εἰς τό διαμέρισμα τῶν δύο κλιβάνων, τό ἄριστα ἀερίζομενον, ἐργάζονται 38 ἐργάται, ἐξ ὧν οἱ ἕξ εἶναι θερμοασταί. Τό ὅλον ἐν τῷ μεταλλεῖῳ τούτῳ ἐργάζονται 200-300 ἐργάται ἐργαζόμενοι 12 ὥρας ἡμερησίως μέ τινα ὅμως ἐν τῷ μεταξύ διαλείμματα. "Υδωρ φρεάτιον ὑπάρχει δι' ἀντλίας ἀντλούμενον· τό φρέαρ ὅμως δεῖται ἐπισκευῆς, ὡς ἀνοικτόν εἰς πολλά μέρη. Παρά τήν θάλασσαν ὑπάρχει ἕλος μικτόν μικρῶν διαστάσεων, ἐξ οὗ καί οἱ ἐλώδεις πυρετοί οἱ ἀναφαινόμενοι καί ἐνταῦθα μεταξὺ τῶν ἐργατῶν καί τῶν ἀγορῶν. Ἡ ἔταιρεία τῶν μεταλλείων διατηρεῖ ἰατρὸν καί φαρμακεῖον ἄνευ ὅμως φαρμακοποιοῦ. Παρά τήν θάλασσαν ὑπάρχει καί ἐν ἐλαιοτριβεῖον δι' ἀτμομηχανῆς λειτουργοῦν καί ἀνήκον τῷ ἐμπόρῳ Χ^η Ὀσμάν. Τό κτήριον τοῦ ἐργοστασίου τούτου εἶναι καινουργές, ἰσόγειον καί ὀπωσθήποτε καθαρόν. Ἐργάζονται ἐνταῦθα 40 ἐργάται, ὧν ἡ ὑγιεινή κατάσταση εἶναι καλή.

Νοτίως τοῦ Πολυγύρου καί εἰς ἀπόστασιν τριῶρον ἀπ' αὐτοῦ κεῖται τό Μυριόφυτον, τοιφλίκιον ἐκ τριάνοντα καλιβῶν ἀποτελούμενον, ἰσογείον, μέ εὐρυχώρους αὐλογύρους. Κάτωθεν αὐτοῦ, εἰς ἀπόστασιν ἡμισείας ὥρας, κεῖται τό τοιφλίκιον "Αγιος Μάμας, ἀριθμοῦν 60 περίπου καλιβας τὰς πλείεστας ἰσογείους. Ἀμφότερα τὰ τοιφλίκια τούτα ὑδρεύονται ἐκ φρεάτιων ἀνοικτῶν, τὰ δέ κτήρια τὰ χρησιμοποιούμενα ὡς Σχολεῖα εἶναι ὅλως ἀκατάλληλα.

Κάτωθεν τοῦ Ἁγίου Μάμαντος, καί παραθαλασσίως, ἀπαντῶνται ἔλη πολλαπλᾶ, μεμονωμένα μέν φαινομενικῶς, συγκοινωνοῦντα ὅμως ὑπογείως, ὡς δεικνύει ἡ μεταξὺ αὐτῶν χέρσος γῆ, ἡ διατηρουμένη πάντοτε ὑγρά καί τελματώδης. Τά ἔλη ταῦτα ἔχουν μεγάλας διαστάσεις, πλέον ἴσως τῶν 300 τετραγωνικῶν χιλιομέτρων. Ἐκ τῶν γειτνιασῶν τῶν ἐλῶν τούτων ἐξηγοῦνται καί οἱ μαστιζόντες ἐλώδεις πυρετοί τοὺς κατοίκους τοῦ Ἁγίου Μάμαντος καί Μυριοφύτου.

Χερσόνησος Κασσάνδρας

Αὕτη περιλαμβάνει 12 χωρία καί 25 μετόχια. Ἡ ἔδρα τῆς Κασσάνδρας, ἡ Βάλτα¹³, ἀριθμεῖ περί τὰς 300 οἰκίας· ἔχει δρόμους εὐρεῖς, ἀλλά ἀκαθάρτους. Ἐπί τουρκοκρατίας ὑπῆρχεν ἐνταῦθα Δημαρχεῖον, ὅπερ σήμερον δέν ὑφίσταται. Ὑδρεύεται ἐξ ὕδατος πηγαίου διοχετευομένου διά πηλίνων σωλήνων ... Ἡ φυματίωσις ἐνταῦθα, κατά τὰς πληροφορίας τῶν ἰατρῶν, ἔχει λάβει ἀρκετὰς διαστάσεις. Καί ἡ διάδοσις τῆς νόσου ὀφείλεται, κατά τὰς συλλεγείας καταλλήλως πληροφορίας μου, εἰς τήν ἐκ Θεσσαλονίκης προμηθεῖαν παλαιῶν ἐνδυμάτων, φορεμάτων, καί ἄλλων ἀντικειμένων, ἐκ τῶν πα-

13. Κασσάνδρεια.

λοιπολεῖων τῆς πόλεως ταύτης. Ἴατροί ἐν Βάλτῃ ὑπάρχουσι δύο· φαρμακοποιός οὐδέις. Σημειῶ δ' ἐνταῦθα ὅτι καθ' ἅπασαν τήν χερσονήσον τῆς Κασσάνδρας ὑπάρχουσι 3 μόνον ἱατροί· οἱ δύο προροηθέντες τῆς Βάλτης, καί εἷς, ἄρι ἐγκατασταθεῖς, ἐν Ἀγία Παρασκευῇ.

Ἐν Βάλτῃ τό κτήριον τῆς Ἀστικῆς Σχολῆς, στεγάζον περὶ τοὺς 150 μαθητάς, εἶναι ἀκατάλληλότατον ... Τό Νηπιαγωγεῖον ἐπίσης ἀκατάλληλον στεγάζον περὶ τὰ 120 νήπια.

Ἄθυτος. Παραθαλασσία κομόπολις κατά τήν ἀνατολικήν πλευράν τῆς χερσονήσου Κασσάνδρας κειμένη ἐπὶ ὑψηλῆς καί γραφικωτάτης θέσεως, ἦν καθορίζουσιν, ὡς τήν τῆς παλαιᾶς Ἀφύτωσης. Ἀριθμεῖ περὶ τὰς 130 οἰκίας· ἔχει τὰς ὁδοὺς εὐρείας ὀπωσδήποτε καί καθαρὰς. Σχολεῖα ἐπαρκῆ καί κατάλληλα μὲ 100 περίπου μαθητάς καί μαθητρίας. Παρὰ τήν θάλασσαν ὑπάρχει μικρὸν ἔλος, περὶ τὰ 3 τετραγωνικά χιλιόμετρα ἐκτάσεως ... Κατά τήν ἐκεῖσε ἄφιξίν μου παρετήρησα εὐάριθμα καί ἀσημαντὰ τινα κρούσματα κοκκύτου. Ὑδωρ πηγαῖον ἄριστον.

Φούρκας. Κειμένη κατά τήν δυτικὴν πλευράν τῆς χερσονήσου, εἰς ἀπόστασιν ὥρας ἀπὸ τῆς Βάλτης, ἐντὸς στενῆς καί δενδροβριθοῦς κοιλάδος, περιλαμβάνει 80 περίπου οἰκίας. Οἱ κάτοικοι ὑδρεύονται ἐκ φρεάτων ἀνοικτῶν, δι' ἰδίων ἕκαστος δοχείων ἐκ λευκοσιδήρου (κουβιάδων), πρῶγμα ὅπερ γίνεται εἰς ὅλα τὰ χωρία τὰ ὑδρευόμενα ἐκ φρεάτων ἀνοικτῶν. Τό κτήριον τῆς Σχολῆς ἐπαρκές ὀπωσδήποτε καί κατάλληλον, στεγάζον περὶ τοὺς 120 μαθητάς καί μαθητρίας. Νηπιαγωγεῖον ἀκατάλληλον στεγάζον 60 νήπια ...

Καλὰ νδρὰ. Χωρίον κατά τήν ἀνατολικήν πλευράν τῆς χερσονήσου κείμενον καί ἀριθμοῦν περὶ τὰς 100 οἰκίας ... Οἱ κάτοικοι ὑδρεύονται ἐκ δύο φρεάτων ἀνοικτῶν ἐντὸς τοῦ χωρίου εὐρισκομένων καί ἐκ μιᾶς πηγῆς ἔξω τοῦ χωρίου κειμένης, ἧς οἱ ὑδραγωγοὶ σωλῆνες δέν διέρχονται διὰ τοῦ χωρίου. Τό κτήριον τῆς Σχολῆς ἐπαρκές καί ὀπωσδήποτε κατάλληλον μὲ 40 μαθητάς· Νηπιαγωγεῖον ἀνεπαρκές καί ἀκατάλληλον στεγάζον περὶ τὰ 70 νήπια.

Τσαπράνι¹⁴. Μικρὸν χωρίον ἐπὶ ὄρεινῆς, γραφικῆς καί δενδροφύτου τοποθεσίας κείμενον μὲ 40 οἰκίας. ἔχει ὁδοὺς ἀκανονίστους καί σχολιάς ... Τό κτήριον τῆς Σχολῆς ἐπαρκές ἀκατάλληλον στεγάζον περὶ τοὺς 25 μαθητάς καί μαθητρίας. Ἐνταῦθα ὑπάρχουν δύο φρέατα, ἓν ἐπὶ τοῦ χωρίου καί μία πηγὴ ἔξω τοῦ χωρίου εὐρισκομένη μὲ ἀρκετὸν πόσιμον ὕδωρ. Πλησίον τῆς θαλάσσης οἱ Τσαπρανιώται ἔχουσι μικρὸν συνοικισμὸν, ἐκ 30 περίπου καλυβῶν, ὅστις ὑδρεύεται ἐξ ἀνοικτοῦ φρεάτος, καί ὅστις ὀνομάζεται Ἄδριαμερινά Καλύβια.

Κασσανδρινόν. Χωρίον ἀπέχον τῆς Φούρκας περὶ τὰ εἴκοσι πρῶτα

14. Σιώνη.

λεπτά· περιλαμβάνει περί τὰς 60 οἰκίας καί ὑδρεύεται ἐξ ἀνοικτῶν φρεάτων.

Χανιώτη. Μικρὸν χωρίον ἐξ 24 οἰκιῶν, κείμενον ἐντὸς δάσους. Ἡ ὑδρευσις αὐτοῦ γίνεται ἐκ μιᾶς ἀνοικτῆς πηγῆς ἀκαθάρτου καί βριθούσης μασμάτων, ἔνεκα τοῦ ὁποῦ παρατηρεῖται κατὰ καιροῦς ἐνταῦθα ἐπιδημία κοιλιακοῦ τύφου.

Πολύχρονον. Χωρίον ἐξ 60 οἰκιῶν, ὑδρευόμενον καί τοῦτο ἐξ ἀνοικτῶν φρεάτων.

*Παζαράκι*¹⁵. Χωρίον ἐκ 40 οἰκιῶν ἀποτελούμενον, μέ ὕδωρ πηγαῖον καλῶς διοχετευόμενον. Εἶναι τό ὑγιεινότερον τῆς Κασσάνδρας χωρίον. Ἐνταῦθα παρατηρεῖται μακροβιότης μέχρι 100 ἐτῶν καί πλέον.

Ἀγία Παράσκει ἢ. Ἀριθμεῖ 150 οἰκίας· κεῖται δέ ἐπὶ γραφικωτάτης καί καταφύτου τοποθεσίας. Ἐχει ὁδοὺς εὐρείας ὁπωσδήποτε, ἀλλ' ἀκαθάρτους. Ὑδρεύεται ἐξ ἀνοικτῶν φρεάτων ἐν κακῇ καταστάσει εὐρισκομένων ... Τὰ ὕδατα τῶν φρεάτων τούτων εὐκόλως οὕτω μολύνονται, ἐξ οὗ ἐξηγεῖται καί ὁ ἐνδημικῶς ἐνταῦθα παρατηρούμενος κοιλιακὸς τύφος ... Σχολή μετὰ Νηπαιγωγείου μέ 135 μαθητὰς καί μαθητρίδας ἀνεπαρκῆς καί ἀκατάλληλος.

*Καψόχωρα*¹⁶. Χωρίον κείμενον κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς χερσονήσου Κασσάνδρας καί ἀπέχον τῆς θαλάσσης περί τὰ 20' λεπτά, ἀριθμῶν 80 περίπου οἰκίας. Τό χωρίον τοῦτο μαστίζεται ὑπὸ τῆς ἐλομιάνσεως, ἥτις ὀφείλεται εἰς τὰ ἀπέραντα ἔλη τὰ σχηματισθέντα εἰς τὸν μεταξὺ αὐτοῦ καί τῆς θαλάσσης χώρον. Τὰ ἔλη ταῦτα κατὰ μέγα μέρος ὀφείλονται εἰς τὰ κατὰ τὸν χώρον τοῦτον εὐρισκόμενα καί λειτουργοῦντα κεραμοποιεῖα, ἔχουν δ' ἕκτασιν 200 περίπου τετραγωνικῶν χιλιομέτρων. Ἐπίσης ὑπάρχουν ἐνταῦθα πολυπληθεῖς καί μεγάλων διαστάσεων σινκαῖ, ἐμποδίζουσαι διὰ τοῦ ὄγκου καί τοῦ πυκνοῦ αὐτῶν φυλλώματος τὴν διεισδυσιν τῶν ἡλιακῶν ἀκτίνων καί τοῦ ἀερισμοῦ τοῦ κάτωθεν αὐτῶν ἐδάφους, ὅπερ διατηρεῖται πάντοτε ὑγρὸν καί τελματῶδες. Δάσος δέ ἐκ πεύκων, ἐπίσης πυκνόν, κείμενον μεταξὺ τοῦ χωρίου τούτου καί τῆς θαλάσσης ἀποκλείει τὸν νότιον ἄνεμον, καί οὕτω τὸ χωρίον τοῦτο δέν ἀερίζεται ἐπαρκῶς. Ἡ Καψόχωρα, ὡς ἐκ τῶν φοβερῶν καταστροφῶν, ἂς ἐπιφέρει ἐκάστοτε ἐνταῦθα ἡ ἐλομιάνσις, κινδυνεῖ νὰ ἐξαλειφθῇ ἐκ τοῦ χάρτου. Δέκα καί πέντε οἰκίας εὔρον κενὰς ἐνοίκων, θανόντων ἀπάντων ἐκ τῆς φοβερῆς ταύτης μάστιγος. Πάντες δέ σχεδόν οἱ κάτοικοι, ἐκτὸς τῆς χαρακτηριστικῆς ἐκ τῆς ἐλομιάνσεως χροιάς, παρουσιάζουν καί ὑπερτροφίαν τῆς σπληνός. Οἱ κάτοικοι γνωρίζοντες ὅτι τὰ ὑπάρχοντα ἐκεῖ ἔλη εἶναι ἡ αἰτία τοῦ κακοῦ, κατεσκεύασαν πρὸ πενταετίας διώρυγα διήκουσαν ἀπὸ τινος ἐκεῖ πλησίον εὐρισκομένου χειμάρρου μέχρι τῶν κεραμοποιεῶν ἐπὶ τῇ σκοπῇ τῆς ἐπιχωματώσεως τῶν ἐλῶν. Ἡ διώρυξ ὁμως αὕτη ἀπέ-

15. Κρυοπηγή.

16. Πεντοχώρι.

τυχε τοῦ σκοποῦ, δι' οὗ προωρίσθη, καθότι ἐγένετο ὑπὸ τῶν ἰδίων χωρικῶν ἄνευ ἐπιβλέψεως εἰδικοῦ. Ὑδωρ ἐν Καψοχώρᾳ ὑπάρχει πηγαῖον. Τὸ κτήριον τῆς Σχολῆς ἑταρκές καὶ κατάλληλον στεγάζον περὶ τοὺς 40 μαθητάς.

Π α λ η ο ὕ ρ ι. Κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς χερσονήσου καὶ τοῦτο κείμενον περιλαμβάνει 110 οἰκίας ... Τὸ χωρίον τοῦτο ὑδρεύεται ἐξ ἑνός ἀνοικτοῦ φρέατος ἐν κακῇ καταστάσει εὐρισκομένου, καὶ ἐκ μιᾶς πηγῆς χρηζούσης ἐπισκευῆς. Σχολεῖον ἀνεπαρκές καὶ ἀκατάλληλον μὲ 8 μαθητάς καὶ μαθητριάς.

Ἔλη τῆς χερσονήσου Κασσάνδρας

Ἐκτός τῶν ἀνωτέρω ἀναφερομένων ἐλῶν, τῶν παρατηρουμένων παρὰ τὴν Καψοχώραν καὶ τὴν Ἄθυτον, ἀπαντῶνται καὶ τὰ ἑξῆς ἐν Κασσάνδρᾳ ἔλη:

Α'.) Τὸ κατὰ τὴν δυτικὴν παραλίαν τῆς χερσονήσου καὶ εἰς ἀπόστασιν 8 χιλιόμετρων ἀπὸ τοῦ Ἰσθμοῦ αὐτῆς ἔλος, τὸ ἐντός τῆς περιφερείας τοῦ Μετοχίου Σταυρονικήτα εὐρισκόμενον, ὅπερ καταλαμβάνει ἑκτασιν 4 περίπου τετραγωνικῶν χιλιόμετρων. Τὸ ἔλος τοῦτο μικρὸν τῆς παραλίας ἀπέχον εἶναι μικτόν. Ὡς ἐκ τῆς μικρᾶς δέ γεινιάσεως αὐτοῦ καὶ πρὸς τὰ μετόχια Διονυσίου, Ἐσφιγμένου, Καρακάλλου, Σιμωνόπετρας καὶ Δοχειαρίου, οἱ ἐλώδεις πυρετοί, ὑφ' ὅλας αὐτῶν τὰς μορφάς, ἐνδημοῦσιν εἰς τὰ ἀνωτέρω μετόχια. Σημειωτέον δ' ἐνταῦθα ὅτι εἰς τὴν θέσιν ἀκριβῶς τοῦ μετοχίου Σταυρονικήτα ὑπῆρχε τῷ 1820 κωμόπολις Πίνακας καλουμένη, ἥτις καὶ κατεστράφη τελείως ὑπὸ τῆς ἐλομιάνσεως, ὀλιγίστων κατοίκων περισωθέντων καὶ μετοικησάντων εἰς ἄλλα χωρία τῆς Κασσάνδρας καὶ ἰδίᾳ εἰς Ἄθυτον, ἐνθα εὐρίσκονται καὶ σήμερον κάτοικοι ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν Πινακιῶται.

Β'.) Νοτίως τοῦ προηγουμένου, καὶ εἰς ἀπόστασιν 1/2 ἀπ' αὐτοῦ ὥρας, κατὰ τὴν αὐτὴν τῆς χερσονήσου πλευρὰν, ἀπαντᾶται ἔλος ἑνός μέχρι δύο τετραγωνικῶν χιλιόμετρων καὶ πλάτους 10-15, ὑπὸ τὸ ὄνομα Μεγάλῃ Κύψια, περιλαμβανόμενον ἐν τῇ περιφερείᾳ τοῦ μετοχίου Ξενοφάντος. Τὸ ἔλος τοῦτο ὀφείλεται εἰς ἀβαθὴ χεῖμαρρον ἀναδίδοντα ἐκ τοῦ πυθμένος αὐτοῦ ὕδατα παραμένοντα στάσιμα.

Γ'.) Πρὸς νότον τοῦ προηγουμένου καὶ κατὰ τὴν αὐτὴν παραλίαν τῆς χερσονήσου, παρὰ τὴν θέσιν «Σίβυρις» ἀπαντᾶται ἔλος παραθαλάσσιον, μικτόν, ἐκτάσεως 4 τετραγωνικῶν χιλιόμετρων περίπου, συνεχόμενον μὲ ἀβαθὴ χεῖμαρρον κατερχόμενον ἐκ Βάλτης.

Δ'.) Κατωτέρω τοῦ προηγουμένου εἰς τὴν θέσιν «Μπαξέδες» (ἐπίγειον Φοῦρκας) εὐρίσκονται μικρὰ μεμονωμένα ἔλη ὀφειλόμενα εἰς συγκέντρωσιν ὑετίων ὑδάτων, ἔνεκα τῶν ἀνωμαλιῶν τοῦ ἐδάφους, καταλαμβάνοντα ἑκτασιν 3-4 τετραγωνικῶν χιλιόμετρων.

Ε΄.) Εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς χερσονήσου Κασσάνδρας, καὶ νοτιώτερον τῆς Καφοχώρας, ἐν τῇ περιφερείᾳ τοῦ μετοχίου Ἰβήρων (Ἰβήρων) ὑπάρχει μέγα ἔλος χειμερινόν παραθαλάσσιον, ἐκ 1000 περίπου τετραγωνικῶν χιλιομέτρων ἀποτελούμενον, ὅπερ τό θέρους κατὰ τό πλείστον ἀποξηραίνεται. Τό ἔλος τοῦτο μικρόν, ὡς προεῖπον, ἀπέχον τῆς Καφοχώρας, συντελεῖ καί τοῦτο εἰς τὴν ἐνίσχυσιν τοῦ κακοῦ, ὕφ' οὗ μαστιζέται τό χωρίον τοῦτο.

Χερσονήσος Λόγγου (Σιθωνία)

Ἡ δευτέρα αὕτη τῆς Χαλκιδικῆς χερσονήσος περιλαμβάνει 2 μόνον χωρία καί 12 μετόχια.

Συκιά. Οἰκίαι περίπου 400. Ὑδρεύεται ἐξ ἐνός μόνον φρέατος καί τούτου ἀνοικτοῦ, ἐκ τοῦ ὁποίου καί τά ζῶα ποτίζονται, καί περίξ τοῦ ὁποίου πλύνουσι αἱ γυναῖκες τά φορέματα. Τό κτήριον τῆς Σχολῆς, ὡς καί τό τοῦ Νηπιαγωγείου ἀμφότερα ἀνεπαρκῆ καί ἀκατάλληλα, στεγάζοντα 260 περίπου μαθητάς καί μαθητριάς. Παρατηρήθησαν κατὰ τὴν εἰς Συκιάν ἀφιξίν μου εὐάριθμά τινα καί ἀσήμαντα κρούσματα κοκκύτου. Καί ἐνταῦθα κατὰ τάς καταλλήλους ληφθείσας πληροφορίας μου ἡ φυματίωσις ἔχει λάβει διαστάσεις, ἔνεκα τῆς μοιρολατρίας τῶν κατοίκων καί τῆς ἔνεκα ταύτης μὴ λήψεως παρ' αὐτῶν τῶν ἀναγκαίων μέτρων προφυλάξεως. Ἐν Συκιᾷ ὑπάρχει εἰς ἰατρός· φαρμακοποιός οὐδεὶς.

Παροῦσιν ὅν. Χωρίον ἐξάωρον τῆς Συκιᾶς ἀπέχον ἐπὶ ὑψηλῶν καί δενδροφυτῶν λόφων ἐκτισμένον καί ἀριθμοῦν περί τάς 80 οἰκίας. Ὑδωρ πόσιμον ὑπάρχει, ἔξω τοῦ χωρίου, πηγαῖον καί ἀρκετόν. Τό κτήριον τῆς Σχολῆς ἐπαρκές καί κατάλληλον περιλαμβάνον περί τούς 50 μαθητάς καί μαθητριάς.

Ἐλη Λόγγου

Α΄.) Τό κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς χερσονήσου καί παρὰ τό Ἄράπικον (Παντοκρατορινόν) μετόχιον εὐρισκόμενον ἔλος, ἀπέχον τῆς Συκιᾶς 3 περίπου ὥρας, καί ἔχον ἕκτασιν 10-15 τετραγωνικῶν χιλιομέτρων.

Β΄.) Τό κατὰ τὴν αὐτὴν πλευρὰν καί βορειότερον τοῦ προηγουμένου εὐρισκομένου ἔλος, τό «Ἀλατόμπαρα» ὑπὸ τῶν χωρικῶν καλούμενον, ὡς χρησιμοποιοῦμενον ἄλλοτε ὡς ἄλυκῆ. Τοῦτο ἔχει ἕκτασιν 20 περίπου τετραγωνικῶν χιλιομέτρων.

Γ΄.) Τό βορειότερον τοῦ ἀνωτέρω εὐρισκόμενον καί ἐν τῇ περιφερείᾳ τοῦ μετοχίου Γρηγορίου (Βαλαβάνη), ἔχον ἕκτασιν 250 περίπου τετραγωνικῶν χιλιομέτρων.

Δ΄.) Τό πλησίον τοῦ προηγουμένου εὐρισκόμενον καί ἀποτελούμενον ἐκ 50 περίπου τετραγωνικῶν χιλιομέτρων.

Ε΄.) Τό βορειοδυτικῶς τοῦ μετοχίου Γρηγορίου εὐρισκόμενον κατά τήν θέσιν Μονούχου παραθαλάσσιον ἔλος ἐκ 50 τετραγωνικῶν περίπου χιλιομέτρων ἀποτελούμενον· καί

ΣΤ΄.) Τό 20΄ ἀπέχον ἀπό τοῦ Παντοκρατορινοῦ μετοχίου καί νοτιῶς αὐτοῦ εὐρισκόμενον ἔλος, ἔχον ἕκτασιν 10-15 τετραγωνικῶν χιλιομέτρων.

Νικῆτη. Εἰς τόν βυθόν τοῦ Τορωναίου κόλπου κειμένη καί ὥρας διάστημα ἀπό τῆς θαλάσσης ἀπέχουσα, εἶναι ἐκτισμένη ἐντός εὐρείας χαράδρας γυμνῆς καί πετρῶδους. Ἔχει 240 περίπου οἰκίας. Ὑδρεύεται ἐκ δύο πηγῶν, ἐν οἷς τό ὕδωρ διοχετεύεται διά σιδηρῶν σωλήνων. Κτήρια Σχολείων καί Νηπιαγωγείου ἐπαρκῆ καί κατάλληλα στεγάζοντα περί τούς 170 μαθητάς καί μαθητριάς. Παρά τήν θάλασσαν ὑπάρχει ἔλος χειμερινόν ἐκτάσεως 10-15 τετραγωνικῶν χιλιομέτρων. Ἔνεκα τῆς γειτνιασεως τοῦ ἔλους τούτου καί τῶν πολλῶν ἐντός τοῦ χωρίου λιμναζόντων ὑδάτων, ὡς ἐκ τῆς ἀνωμαλίας τῶν ὀδῶν, παρατηροῦνται καί ἐνταῦθα ἐλώδεις πυρετοί.

Ἄγιος Νικόλαος. ½ ὥραν βορειοανατολικῶς τοῦ προηγουμένου καί εἰς τόν βυθόν τοῦ Συγγιτικοῦ κόλπου κείμενον τό χωρίον τοῦτο, ἀπέχει τῆς θαλάσσης ½ περίπου ὥραν. Ἔχει οἰκίας 250 περίπου. Ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ τό Νεκροταφεῖον εὐρίσκεται ἐντός τοῦ περιβόλου τῆς Ἐκκλησίας καί παρά τό Σχολεῖον, ὅπερ στεγάζει περί τούς 180 μαθητάς καί μαθητριάς καί εἶναι τελείως ἀνεπαρκές καί ἀκατάλληλον.

Ὅρμηλια. ½ ὥραν ἀπό τῆς θαλάσσης ἀπέχουσα καί τρίωρον δυτικῶς ἀπό τῆς Νικήτης ἀριθμεῖ 300 περίπου οἰκίας. Ἔχει ὁδούς εὐρείας καί καθαράς ὀπωδήποτε. Ὑδρεύεται καί αὕτη ἐκ δύο ἀνοικτῶν φρεάτων. Παρά τήν Ὅρμηλιαν διασχίζει τήν ὁμώνυμον κοιλάδα ὁ Χαβρίας ποταμός, ὅστις, πλημμυρῶν συχνάκις, καταλαμβάνει μέγα μέρος τῆς πεδιάδος σχηματίζων πολλαχού λακκώματα, ἐνθα παραμένουσι τά ὕδατα στάσιμα. Ἔνεκα τούτου παρατηροῦνται καί ἐνταῦθα ἐλώδεις πυρετοί ὑφ' ὄλας αὐτῶν τās μορφάς. Ἡ φυματίωσις ἐπίσης ἔχει λάβη καί ἐνταῦθα διαστάσεις. Τό κτήριον τῆς Σχολῆς καινουργές καί καταλληλότατον στεγάζει περί τούς 250 μαθητάς καί μαθητριάς.

Τουρκικοὶ συνοικισμοὶ

Καρκάρα¹⁷. Τό τρίωρον ἀπό τοῦ Πολυγύρου ἀπέχον καί νοτιῶς αὐτοῦ κείμενον χωρίον τοῦτο, ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν κειχωρισμένων συνοικισμῶν. Ὅμοιοί οἱ τρεῖς οὔτοι συνοικισμοὶ περιλαμβάνουσι περί τās 120 οἰκίας, ἀραιῶς ἐκτισμέναις μέ εὐρυτάτους ἀυλόγυρους ἐσπαρμένους ἰδίως διά σιτηρῶν. Δρόμοι εὐρεῖς καί ὀπωδήποτε καθαροί. Ὑδρεύεται ἐξ 8 ἀνοικτῶν φρεάτων. Τό κτήριον τοῦ Σχολείου εὐρύχωρον μέ 40 περίπου μαθητάς.

17. Σήμαντρα.

Βρωμόσυρτα¹⁸ (Βρούμ Συρτά). Πρὸς νότον τῆς Καρκάρας μίαν ὥραν ἀπ' αὐτῆς ἀπέχον, ἀριθμεῖ 25 οἰκίας. Φρέατα καὶ ἐνταῦθα ἀνοικιά. Σχολεῖον ἐπαρκές μὲ 20 μαθητάς. Ὑπάρχει ἐνταῦθα καὶ μία πηγή μὲ ἀρεκτόν καὶ καλὸν ὕδωρ.

Εἰς τὴν περιφέρειαν Καρκάρας καὶ Βρωμοσύρτων ὑπάρχουν καὶ τὰ ἐξῆς μικρὰ χωριά καὶ τοιφλίκια, ἅπαντα τουρκικά, ὑδρευόμενα καὶ ταῦτα ἐκ φρεάτων ἀνοικιῶν.

Σεκεμελή με 10 οἰκίας, Ἄκ Μπουνάρ με 15, Μπαρκαλή με 15, Παζαρχή με 12, Καρὰ Τεπέ με 20, Σουφλάρ με 20, Πόζαλα με 25, Δομπρολοῦ με 15, καὶ Δαουτλοῦ με 15.

Πορταριά. Τοιφλίκιον μὲ 56 οἰκίας, ἅπασαι ἰσόγειοι καὶ ἄνευ παραθύρων, ὡς συνήθως εἶναι κατασκευασμένοι αἱ οἰκίαι τῶν τοιφλικιῶν. Κεῖται νοτιοανατολικῶς τῶν Βρωμοσύρτων εἰς ἀπόστασιν μῆς ἀπ' αὐτοῦ ὥρας καὶ $\frac{3}{4}$ τῆς ὥρας ἀπὸ τῆς θαλάσσης. Ὑδρεύεται ἐξ ἀρτεσιανῶν ὑδάτων ἀφθόνων καὶ καθαρῶν ... $\frac{1}{2}$ ὥραν μακρὰν αὐτοῦ καὶ παρὰ τὴν θάλασσαν ὑπάρχει μικρὸς συνοικισμὸς ἀνήκων τῷ αὐτῷ ἰδιοκτῆτῇ ἐξ 8-10 καλυβῶν ἀποτελούμενος καὶ Γκαργή λιμὰ νι¹⁹ καλούμενος. Μεταξὺ τούτου καὶ τῆς Πορταριάς ὑπάρχει μέγα ἔλος ἐκ 250 περίπου τετραγωνικῶν χιλιομέτρων, ἐξ οὗ καὶ οἱ μαστίζοντες τὴν τε Πορταριάν καὶ τὰ πλησιόχωρα ἐλώδεις πυρετοί. Σχολεῖον καινουργές καὶ κατάλληλον στεγάζον περὶ τοὺς 55 μαθητάς καὶ μαθητριάς.

Βραστά²⁰. Τὸ τρίωρον ἀπὸ τοῦ Πολυγύρου καὶ ἀνατολικῶς αὐτοῦ κείμενον χωρίον τοῦτο ἀποτελεῖται ἐκ 300 περίπου οἰκιῶν ... Ὑδρεύονται ἐκ 2 πηγῶν ἐκτός τοῦ χωρίου κειμένων. Σχολεῖον παλαιὸν καὶ ἐτοιμόρροπον στεγάζον περὶ τοὺς 150 μαθητάς καὶ μαθητριάς. Ὡς ἐν παρόδῳ ἀναφέρω ἐνταῦθα ὅτι ἐν τῷ χωρίῳ ὑπάρχει ἀπὸ τινων ἐτῶν νόσος τις εἰς τὰς συκαμινέας καταστρεπτικωτάτη, ἡ ὁποία στερεῖ τοὺς καὶ ἐκ τῆς σηροτροφίας ζῶντας χωρικοὺς ἀρεκτῶν προσόδων.

Λοῦκοβη²¹. Δύο ὥρας μακρὰν τοῦ προηγουμένου καὶ βορειοανατολικῶς αὐτοῦ κείμενον χωρίον τοῦτο, ἐπὶ τῶν ἀνατολικῶν ὑπωρειῶν τοῦ Χολωμῶντος, ἔχει οἰκίας 150 ... Ὑπάρχουν ἐνταῦθα ἀρεκαὶ πηγαί, ὧν τὸ ὕδωρ κακῶς διοχετεύεται. Σχολεῖον ἐπαρκές μὲν ἀλλὰ κακῶς ἀερισζόμενον καὶ φωτιζόμενον, ἀριθμοῦν περὶ τοὺς 120 μαθητάς καὶ μαθητριάς.

Τουπλίκι²². Τὸ τρίωρον περίπου ἀπὸ τοῦ Πολυγύρου ἀπέχον χωρίον

18. Ἅγιος Παντελεήμων.

19. Στὴν τοποθεσία αὐτὴ ἔχουν κτισθεῖ τὰ Ν. Μουδανία.

20. Τὰ Βραστά καὶ τὰ χωριά ποῦ ἀκολουθοῦν δέν εἶναι τουρκικοὶ συνοικισμοὶ ἢ χωριά. Τουρκικὸ χωριὸ εἶναι μόνον ὁ Δερέ μαχαλάς.

21. Ταξιάρχης.

22. Γεροπλάτανος.

τοῦτο καί κατά τās δυτικές ὑπαρείας τῆς λοφοσειρῶς τῆς συνεχομένης τῷ Χολωμῶντι κείμενον, ἔχει 80 περίπου οἰκίας. Ὑδωρ ἄφθονον ἀναβλύζον ἐκ βράχου ἐντός τοῦ χωρίου κείμενον καί κατακλύζον τās ἀπεριποιήτους ὁδούς αὐτοῦ ... Ὑδρεύεται καί ἐκ πηγῆς καλῶς διατηρουμένης. Σχολεῖον ἐπαρκές καί κατάλληλον μέ 30 περίπου μαθητάς καί μαθητριάς.

Σιποτνίγια²³. 1/4 ἀνατολικῶς τοῦ προηγουμένου κείμενον ἀριθμεῖ περί τās 80 οἰκίας. Αἱ ὁδοί αὐτοῦ εἶναι εὐρεῖαι ὁπωσδήποτε καί καθαραί. Ὑδρεύεται ἐκ δύο πηγῶν καλῶς διατηρουμένων, ὧν οἱ ὑδραγωγοί σωλήνες δέν διέρχονται διά τοῦ χωρίου ... Σχολεῖον ἐπαρκές μέν διά τούς 50 μαθητάς, ἀλλ' ἀκατάλληλον.

Παλιόχωρα. 1/4 ἀπό τοῦ προηγουμένου ἀπέχον καί ἀνατολικῶς αὐτοῦ κείμενον, εἶναι ἐκτισμένον ἐπί τῶν πλευρῶν εὐρείας χαράδρας καί περιλαμβάνει περί τās 120 οἰκίας ... Σχολεῖον ἀκατάλληλον ἐντελῶς στεγάζον περί τούς 100 μαθητάς καί μαθητριάς.

Γκρίμια²⁴. 2ωρον περίπου ἀπό τοῦ προηγουμένου ἀπέχον, εἶναι ἐκτισμένη ἐπί τῆς ἐτέρας πλευρῶς εὐρυτάτης χαράδρας, ἦν διατρέχει εὐρύς χείμαρρος, ὅστις πλημμυρῶν συχνάκις κατασκάπτει τό ἔδαφος σχηματίζων πολλαχοῦ λακκώματα, ἐνθα παραμένουν στάσιμα τά ὕδατα ... Ὑδωρ φρεάτιον ὄλως ἀκατάλληλον πρός πόσιν, ἐνεκα ... τοῦ ἀνοικτοῦ φρεάτος, ἐξ οὗ ποτίζουσι καί τά ζῶα. Ὑπάρχει ἔξω τοῦ χωρίου πηγή καλή, κατεστραμμένη ὁμως. Σχολεῖον ἐπαρκές καί κατάλληλον μέ 40 μαθητάς καί μαθητριάς.

Δερέμαχαλάς. Χωρίον τουρκικόν 1/2 ὥραν ἀπό τῆς Γκρίμιας ἀπέχον. Ἔχει τās ὁδούς εὐρείας, ὡς ἐκ τῶν ἀραιῶν ἐκτισμένον οἰκιῶν ἔχουσῶν εὐρυτάτους αὐλογύρους ἐσπαρμένους διά σιτηρῶν. Ὑδρεύονται ἐκ φρεάτος ἀνοικτοῦ. Τό σχολεῖον κατάλληλον μέ 20 μαθητάς.

Σανά. 2ωρον ἀπό τοῦ προηγουμένου ἀπέχον καί νοτιοδυτικῶς αὐτοῦ κείμενον ἔχει 60 οἰκίας ἑλληνικάς καί 25 τουρκικάς. Ὑδρεύεται ἐκ φρεάτων ἀνοικτῶν. Εἰς τό ἐν ἐξ αὐτῶν ἐτοποθετήθησαν πρό καιροῦ 4 ἀντλῖαι αἱ ὁποῖαι ὁμως, ὡς τοποθετηθεῖσαι ὑπό ἀδαούς, δέν λειτουργοῦσι καλῶς, τό δ' ἐξαγόμενον ὕδωρ εἶναι βορβορῶδες καί ἀκάθαρτον. Εἰς ἀπόστασιν 1200 περίπου μέτρων ἀπό τοῦ χωρίου ὑπάρχει πηγή μέ ὕδωρ ἀφθονον ... Σχολή ἐπαρκής καί κατάλληλος μέ 25-30 μαθητάς.

Δομπιά. 1/4 μακρῶν καί δυτικῶς τοῦ προηγουμένου κείμενον μέ 100 περίπου οἰκίας. Ἔχει ὁδούς εὐρείας καί καθαράς ... Ὑδωρ πηγαῖον ἀφθονον. Σχολή ἐπαρκής μέν διά τούς 25 μαθητάς, ἀλλ' οὐχί καί κατάλληλος. 1/2 ὥραν βορειοδυτικῶς τῶν Δομπιῶν καί παρά τό Ζαγκλιβέριον ὑπάρχει ἔλος μέγα 1000 περίπου τετραγωνικῶν χιλιομέτρων ἐκτάσεως «βρομολίμνη» ὑπό

23. Ριζά.

24. Κρήνη.

τῶν χωρικῶν καλούμενον, ἐξ οὗ καὶ οἱ ἐλώδεις πυρετοὶ οἱ μαστίζοντες τὰ πλησιόχωρα αὐτῇ χωρία.

Ρ α β ν ᾠ²⁵. Τὸ τρίωρον ἀπὸ τῶν Δουμιτιῶν ἀπέχον καὶ νοτιοδυτικῶς αὐτῶν κείμενον τοῦτο χωρίον ἔχει 100 περίπου οἰκίας· ὁδοὺς ὀπωσδήποτε εὐρείας καὶ καθαρὰς ... Ὑδρεύεται καὶ τὸ χωρίον τοῦτο ἐξ ἀνοικτῶν φρεάτων εὐκόλως δυναμένων νὰ μολυνθῶσι. ½ ὥραν ἔξω τοῦ χωρίου ὑπάρχει πηγὴ μὲ ἄφθονον ὕδωρ. Σχολεῖον ἀνεπαρκές καὶ ἀκατάλληλον μὲ 100 περίπου μαθητὰς καὶ μαθητριάς.

Λ ε ι β ᾠ δ ι. Ζωρον νοτιοδυτικῶς ἀπέχον τοῦ προηγουμένου καὶ ἀμφιθεατρικῶς ἐπὶ καταφύτου λόφου ἐκτισμένον ἀριθμεῖ 300 περίπου οἰκίας. Ἐχει ὁδοὺς εὐρείας ὀπωσδήποτε καὶ καθαρὰς. Ὑπάρχουν δύο φρέατα καὶ δύο πηγαί, ἐξ ὧν ὑδρεύεται· αἱ πηγαὶ ὁμοῦς χρῆζουσιν ἐπισκευῆς. Τὰ φρέατα εἶναι ἐνταῦθα ἀνοικτὰ ... Ἐνταῦθα ὑπάρχει ἡμιτελὲς τὸ νέον κτήριον τῆς Σχολῆς. Τὸ παλαιὸν κτήριον, τὸ νῦν χρησιμοποιούμενον ὡς Σχολεῖον, εἶναι ἀκατάλληλον καὶ ἀνεπαρκές διὰ 200 περίπου μαθητὰς καὶ μαθητριάς.

Π ε ρ ι σ τ ε ρ ᾠ ᾠ. Ἐπὶ τῶν ἀνατολικῶν ὑπωρειῶν τοῦ Χορτιάτου κειμένη, καὶ ἐπὶ πετρώδους λόφου, ἔχει 130 περίπου οἰκίας. Ὑδατα ἀφθονα πηγαία, κατακλύζοντα τὰς ἀνωμάλους πετρώδεις ... ὁδοὺς αὐτῆς. Σχολεῖον ἀνεπαρκές καὶ ἀκατάλληλον στεγάζον περὶ τοὺς 75 μαθητὰς καὶ μαθητριάς.

Ἐνταῦθα λήγει ἡ ἀνὰ τὴν Χαλκιδικὴν νομοιατρικὴ περιουσία μου. Ὑπολείπεται ἤδη τὸ βόρειον μέρος τῆς Χαλκιδικῆς καὶ τὸ Ἅγιον Ὄρος.

Δέν θεωρῶ ἄσκοπον, Κύριε Νομάρχα, νὰ ἐπαναλάβω καὶ ἐνταῦθα τὰς γενικὰς ἐκεῖνας παρατηρήσεις μου, ἃς ὑπέβαλον ὑμῖν διὰ τῆς ἀπὸ τῆς 15ης Φεβρουαρίου ἐ.ἔ. ὑποβληθείσης ἐκ Πολυγύρου συνοπτικῆς ἐκθέσεώς μου, καὶ αἵτινες ἀφορῶσι πάσας τὰς κωμοπόλεις καὶ τὰ χωρία τῆς Χαλκιδικῆς, ἅτινα περιῆλλον.

Α'.) Ὅτι οὐδὲν ὀξύ μολυσματικὸν νόσημα παρετήρησα εἰς τὰς κωμοπόλεις καὶ τὰ χωρία, ἅτινα ἐπισκέφθην, ἐκτός εὐαριθμῶν καὶ ἀσημάντων τινῶν κρουσμάτων κοκκίτου παρατηρηθέντων ἐν Ἀθύτῳ, Σικκῇ καὶ Ὀρμυλίᾳ.

Β'.) Ὅτι εἰς ἀπάσας ταύτας τὰς κωμοπόλεις καὶ τὰ χωρία τὸ σάρωμα τῶν ὁδῶν ἢ οὐδόλως γίνεται, ἢ λίαν σπανίως καὶ πλημμελῶς, εἰς τινα δὲ χωρία, οἱ χοῖροι ἐλευθέρως περιφερόμενοι ἀνὰ τὰς ὁδοὺς ἐκτελοῦν χρέη ὁδοκαθαριστῶν.

Γ'.) Ὅτι τὰ πλεῖστα τῶν χωρίων ὑδρεύονται ἐκ φρεάτων ἀνοικτῶν, εὐκόλως δυναμένων νὰ μολυνθῶσι.

Δ'.) Ὅτι εἰς τὰ πλεῖστα τῶν χωρίων τούτων τὰ κτήρια, τὰ ὡς Σχολεῖα χρησιμοποιούμενα εἶναι ἀνεπαρκέστατα καὶ τελείως ἀκατάλληλα· τὸ δὲ σά-

25. Πετροκέρασα.

ρωμα τούτων γίνεται ὑπό τῶν μικρῶν μαθητῶν καί μαθητριῶν.

Ε΄.) Ὅτι εἰς τά πλεῖστα τῶν χωρίων τούτων οὔτε ἀπόπατοι, οὔτε βόθροι, οὔτε ὄχετοί ὑπάρχουσι.

Στ΄.) Ὅτι εἰς τάς κομποπόλεις, εἰς ἅς γίνεται μικρά ἢ μεγάλη κατανάλωσις κρέατος, σφαγεία δέν ὑπάρχουσι, τῶν κρεοπωλῶν σφαζόντων τά ζῶα ἐντός τῶν ἰδίων οἰκιῶν των, ὡς τοῦτο γίνεται καί ἐν αὐτῷ τῷ Πολυγύρῳ.

Ζ΄.) Ὅτι ἡ φυματίωσις, καί πρό παντός ἡ ἐλομίανσις μαστίζουσι πολλά τῶν ἀναφερομένων χωρίων ...

Καί ἤδη, ἐπιτρέπατέ μοι Κύριε Νομάρχα, ὅπως ὑποβάλω ὑμῖν τήν γνώμην μου περί τῶν μέτρων ἐκείνων ἅτινα θεωρῶ κατάλληλα καί ἀπαραίτητα διά τήν βελτίωσιν τῶν ὑγιεινῶν συνθηκῶν, ὑφ' ἧς διατελοῦσι νῦν οἱ τῆς Χαλκιδικῆς κάτοικοι.

Ἐκτός τῆς πανθομολογουμένης καί ἀπαραίτητου ἀνάγκης τῆς βελτιώσεως τῆς ἀθλίας πράγματι καταστάσεως τῆς συγκοινωνίας ἐν Χαλκιδικῇ ἥτις θέλει συντελέσῃ εἰς τό νά βελτιώσῃ τήν θέσιν καί νά αὐξήσῃ τήν εὐμάριαν καί εὐημερίαν τῶν κατοίκων αὐτῆς, καί ἥτις θέλει προσέτι διευκολύνη πολύ, ἐκτός τῶν ἄλλων ὑπηρεσιῶν, καί τό ἔργον τῆς Ὑγειονομικῆς ὑπηρεσίας, εἶναι ἀνάγκη ἐπίσης:

Α΄.) Νά ἐφαρμοσθῇ αὐστηρῶς ἡ ἀστυνομική διάταξις περί καθαριότητος βόθρων, ὄχετῶν κ.τ.τ. εἰς ἀπάσας τάς κομποπόλεις καί τά χωρία τῆς Χαλκιδικῆς.

Β΄.) Νά ληφθῇ πρόνοια περί καλύψεως τῶν ἀνοικτῶν φρεάτων, ἐξ ὧν ὑδρεύονται τά διάφορα χωρία, καί περί ἐφοδιασμοῦ αὐτῶν δι' ἀντλιῶν.

Γ΄.) Νά ληφθῇ πρόνοια περί ἀποξηράνσεως τῶν διαφόρων ἐλῶν, ἰδίᾳ τῆς Καποχώρας, ἥτις ἀπειλεῖται διά τελείας καταστροφῆς, ἐάν ἐξακολουθήσῃ διατελοῦσα ὑπό τάς αὐτάς χειρίστας ὑγιεινάς συνθήκας.

Ε΄.) Νά συστηθῇ εἰς τάς κατά τόπους ἀστυνομικάς ἀρχάς, ἵνα μὴ ἐπιτρέπουν εἰς τοὺς κατοίκους, ἰδίως τῶν κομποπόλεων, νά ἐπισκενάζωσιν ἢ νά κτίζωσι τάς ἑαυτῶν οἰκίας καταλαμβάνοντες χώρον τῶν δημοσίων ὁδῶν, ὡς τοῦτο σήμερον γίνεται, καθόσον αἱ ὁδοί στεναί καί σκολιαί νῦν οὔσαι, γίνονται οὕτω στενότεραι καί σκολιώτεραι, πράγμα, ὅπερ θεωρεῖται ἐπιβλαβές διά τήν δημοσίαν ὑγείαν.

Εὐπειθέστατος

Γ. Παπανικολάου

Νομοῖατρός Θεσσαλονίκης

SUMMARY

E. Zelliou-Mastorokosta, *The Report of Doctor G. Papanikolaou about Chalkidiki.*

The report of Doctor George Papanikolaou, head physician of the prefecture, is sent to the prefecture administrator of Thessaloniki, because in the year 1914 when the report was written, Chalkidiki was under the administrative command of Thessaloniki.

According to the report, public health conditions in Chalkidiki were not good. Besides, due to the morphology of the terrain, there were swamp grounds in the area of Vassilika, in Kalamaria, in Kassandra, as well as in Sithonia, because of which the people residing in the areas were seriously exposed to malaria. The water supply network of the villages and towns were either rudimentary or non-existent. A number of villages got their water supply from uncovered wells; the water contained impurities for a number of reasons, but primarily, because the local people, being either land or cattle farmers in their majority, used to raise a lot of cattle that drank out of these water wells. However, contagious diseases were not widespread. Physicians in the central and southern parts of the peninsula were ten (10) in number.

In every town and village there used to operate one or two schools, but most of the school buildings were inappropriate for this use. Transport and road systems were ghastly.

In general, the image that Chalkidiki presented right after liberation from Ottoman-Turkish rule bore close resemblance to that of any other non-urban territory in Greece, let alone the fact that at a distance of only 7 kilometers from Thessaloniki, at the farm school, there used to be swamp land that extended over several kilometers. For these reasons the information in the report presents particular interest.